

DOI: 10.15290/rtk.2018.17.3.11

 0000-0003-0424-091X*Piotr Szkiłdź**Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie*

Ampułki pielgrzymie jako „pamiątki” z miejsc świętych

PILGRIM AMPOULES AS “SOUVENIRS” FROM HOLY PLACES

The first Christian pilgrimages are dated to the 3rd century, while the development of the pilgrimage movement falls on the 4th and 5th centuries. From this time, we have numerous testimonies of pilgrimages made to places of saints, in which the most important center was Jerusalem and places associated with the life and activity of Jesus Christ. They also went to local centers of worship, which were no less known than Jerusalem. These include places such as the Sanctuary of St. Menas in Abu Mina or Saint Tekla near Selucja and the monastery in Bobbio. As souvenirs from the visited places, various kinds of devotional items, such as ampoules, were imported. We find them from the Levant area to Britain. In this article, the attention will be given to ampoules from Abu Mina, which was the largest center producing ampoules with the presentation of Saint Menas.

Key words: archeology, ampule, Abu Mina, pilgrimage, antiquity, Menas.

Pielgrzymki towarzyszą chrześcijaństwu od pierwszych wieków jego istnienia aż do chwili obecnej. Fenomen zabierania z sobą przedmiotów związanych z miejscem podróży nie jest tylko domeną współczesności. Kupujemy figurki przedstawiające ulubione miejsce, lub pocztówki, które mają je nam przypominać, a także przeżyte emocje, atrakcje. Nie inaczej było w starożytności, gdzie z dalekich wypraw przywożono różne wyroby lokalnych rzemieślników, czy wytwory dawnych

cywilizacji. W okresie wczesnego chrześcijaństwa oraz wczesnego średniowiecza, kiedy nasiliły się ruchy pielgrzymie, zaczęto przywozić ze sobą przeróżne pamiątki tych pobożnych wypraw. Najczęściej były to: woda, olej, kurz, kamienie. Rzeczy te znajdowały się zazwyczaj w ozdobnych pojemniczkach zwanych ampułkami lub w innych ozdobnych przedmiotach. Współcześnie ampułki kojarzą się z naczyniami liturgicznymi, w których trzymana jest woda i wino w trakcie Mszy św. Natomiast w interesującym nas okresie nazwa ta odnosiła się do dewocjonałów: *εὐλοιαί*, *eulogiae* lub *benedictiones*. Były to przedmioty związane materialnie z *loca sancta*.

W poniższym artykule uwaga zostanie poświęcona głównie ampułkom z Sanktuarium Świętego Menasa w Abu Mina, w północno-zachodnim Egipcie (około 45 km od Aleksandrii). Ośrodek ten był jednym z największych ośrodków pielgrzymich w Egipcie oraz w Cesarstwie Bizantyjskim. Działalność centrum pielgrzymkowego w Abu Mina przypada na okresie od końca IV wieku do pierwszej połowy VII wieku. Według badaczy takich jak: William Anders, Jacek Kościuk, Peter Grossmann, mieścił się tam ważny ośrodek wytwórczy dewocjonałów pielgrzymich, w szczególności ampułek. Wytwory te są znajdowane nie tylko w pobliżu Abu Mina, czy w Egipcie, lecz także w wschodniej i zachodniej Europie.

Oprócz ampułek z Abu Mina, zostaną też opisane ampułki z grupy Monza-Bobbio, pochodzące z obszaru Palestyny.

Dla większego zrozumienia zagadnienia związanego z dewocjonaliami, zostanie pokrótce nakreślona historia pielgrzymowania, a szczególny nacisk zostanie położony na miejsca święte w Lewancie.

Krótką historia pielgrzymek

Pielgrzymowanie nie jest wcale wytworem religii chrześcijańskiej czy judaistycznej, lecz jest ponadczasową ideą, która łączy wszystkie religie. W starożytnej Grecji i Rzymie rozpowszechnione było pielgrzymowanie do wyroczeni i świątyń, choć miało ono nieco inny charakter niż pielgrzymki chrześcijańskie. Głównie były to podróże do miejsc (np. Delfy), gdzie przebywały osoby „widzące”. Bliższe idei pielgrzymek chrześcijańskich były podróże do większych ośrodków kultu np. Świątyni Artemidy w Efezie czy Świątyni Zeusa w Olimpi. Udawano się także do mniejszych, lokalnych ośrodków kultu.

Chrześcijańskie pojęcie pielgrzymowania formowało się nie tylko na kanwie wcześniejszych pogańskich pielgrzymek, lecz szczególnie na judaistycznej idei pielgrzymowania. O pierwszym nakazie udania

się do miejsca świętego możemy przeczytać w *Starym Testamencie*, w *Księdze Powtórzonego Prawa*. Zapisano tam, aby trzy razy do roku stawić się: „Przed obliczem Pana”¹. W późniejszych wiekach, miejscem świętym dla Izraelitów stała się Świątynia Jerozolimska. Po upadku powstania żydowskiego i zdobyciu Jerozolimy przez Tytusa Flawiusza w roku 70, Żydzi udali się na wygnanie, przez co trudno było im wypełniać nakaz z *Księgi Powtórzonego Prawa*. Wśród członków diaspory wykształciła się tradycja, aby przynajmniej raz w życiu udać się na pielgrzymkę do Jerozolimy. Przybysze z odległych części świata nie zatrzymywali się tylko na Jerozolimie, ale ruszali w dalszą drogę w celu odwiedzenia miejsc znanych z kart *Starego Testamentu*, np. dębu Patriarchów w Mambre, grobów Patriarchów w Hebronie oraz grobowców Dawida i Salomona w Betlejem².

Pielgrzymki chrześcijan zaczęły się pojawiać dopiero w pierwszej połowie IV wieku. Najprawdopodobniej było to spowodowane niestabilnością polityczną i konfliktami, ale przede wszystkim prześladowaniami chrześcijan. Prześladowania wyznawców Chrystusa miały miejsce w różnych prowincjach Cesarstwa, praktycznie od drugiej połowy I wieku aż do roku 313. W okresie przed edyktem mediolańskim, posiadamy zaledwie kilka opisów pielgrzymek do Jerozolimy. Wspomina o nich historyk Kościoła Euzebiusz z Cezarei w swoim dziele *Historia Kościoła*. Dowiadujemy się z niego o czterech pątnikach udających się do Ziemi Świętej. Najstarsze pielgrzymki miały miejsce drugiej połowie II wieku, kiedy to do Jerozolimy udali się biskup Sardes Meliton i Orygenes oraz kapadocki biskup Firmilian. W roku 212, swoją pielgrzymkę w Jerozolimie kończy Aleksander i zostaje biskupem tego miasta³. Po nastaniu pokoju religijnego w Cesarstwie oraz przejęciu władzy przez Konstantyna, nastąpił nagły wzrost ruchów pielgrzymkowych do miejsc świętych. Najpopularniejszym kierunkiem pielgrzymek była oczywiście szeroko rozumiana Ziemia Święta: Jerozolima, Betlejem, Nazaret, Góra Synaj i inne miejsca związane z wydarzeniami ze *Starego i Nowego Testamentu*. Oprócz miejsc związanych z działalnością Jezusa Chrystusa, należałoby wymienić także inne miejsca, do których niemniej licznie udawały się pielgrzymki. Najczęściej były to stolice podzielonego Imperium.

¹ Każdy mężczyzna powinien trzy razy w ciągu roku stawić się przed Panem, twoim Bogiem, w miejscu, które On sobie wybierze: Na święto Przaśników, na Święto Tygodni i Na Święto Namiotów. Pwt 17, 16a.

² P. Iwaszkiewicz, *Do Ziemi Świętej: najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV-VIII wiek*, Kraków 2010, s. 18-19.

³ Ibidem, s. 20-21.

Na Zachodzie był to Rzym, gdzie poza miastem znajdowały się memorie Apostołów, Świętego Piotra na Watykanie oraz Świętego Pawła przy via Ostiensis. W epoce konstantyńskiej na miejscach pochówku Apostołów zostały wybudowane bazyliki. W okolicach Rzymu znajdowały się również groby pierwszych męczenników oraz papieży. Najśłynniejsze miejsce ich pochówku zlokalizowano w Katakumbach św. Kaliksta, które były najczęściej odwiedzanym miejscem pielgrzymek z Rzymu, ale przede wszystkim tych spoza obrębu miasta. Konsekwencją popularności Katakumb św. Kaliksta, a szczególnie Krypty Papieży, były przeprowadzone tam renowacje i rozbudowy, które zostały zlecone przez papieża Damazego. Papież ten ozdobił również inne miejsca związane z kultem męczenników w Rzymie i wokół niego. Warto wspomnieć o Bazylice Krzyża Świętego z Jerozolimy, która została wybudowana na polecenie Cesarzowej Heleny, matki Konstantyna. Złożono tam relikwie Krzyża Świętego. Poza Rzymem istniało wiele lokalnych ośrodków pielgrzymich, np. Neapol, Rawenna, Mediolan oraz sanktuarium w Bobbio w północnej Italii, które zostanie omówione w dalszych rozdziałach.

Na Wschodzie centrum pielgrzymim, oprócz Jerozolimy, był Konstantynopol. Znajdowały się tam: relikwie św. Jana Chrzyciela, fragmenty Krzyża Świętego, Całun z Monappello, włócznia Longinusa oraz wiele innych relikwii. Na wschodzie Cesarstwa pielgrzymowano do ośrodków w Lewancie, Egipcie, Nubii, a także we wschodniej części Azji Mniejszej. Mówiąc o Egipcie, warto wymienić nieistniejące już Sanktuarium św. Menasa w Abu Mina. W południowo-zachodniej części Azji Mniejszej znajdowało się także Sanktuarium św. Tekli, *Hagia Thekla* (w pobliżu Selucji), które nie zachowało się do współczesności.

Obok miejsc pochówków świętych lub miejsc związanych z życiem Jezusa, celem pielgrzymek były okolice, w których żyli sławni pustelnicy. Warto wspomnieć o dwóch takich miejscach w Syrii, które były położone blisko siebie. Pierwszym z nich jest *Qal'at Sem'an*, gdzie znajdowała się ascetyczna kolumna, na której przebywał słynny Symeon Słupnik Starszy (ok. 389-459). Drugie miejsce znajdowało się nieopodal, „na wzgórzu cudów”⁴, była to kolumna ascetyczna Symeona Słupnika Młodszeo (ok. 521-562). Oba te miejsca były dobrze rozwijającym się ośrodkiem pielgrzymim.

⁴ Cudowne wzgórze swoją nazwę zawdzięcza, cudom jakie miały tam miejsca za życia Symeona Słupnika Młodszeo. Zlokalizowane jest nieopodal współczesnego miasta Samandag w tureckiej prowincji Hatay.

We wczesnym chrześcijaństwie oprócz pielgrzymek do miejsc świętych lub sławnych ascetów, obserwujemy również wędrówki do miejsc, gdzie wystawione były ikony objęte szczególną czcią⁵.

Nie pora i miejsce na pełny opis motywacji oraz charakterystykę wczesnochrześcijańskich pielgrzymek. Krótkie nakreślenie historii oraz celu pielgrzymek, pozwoli nam na szersze spojrzenie na problematykę z występowaniem najstarszych zachowanych dewocjonaliów pielgrzymich.

Ampułki – dewocjalia pierwszych pielgrzymów

Współcześnie pielgrzymi starają się zabrać ze sobą cząstkę świętego miejsca do domu, nieważne czy pielgrzymują do Jerozolimy, Betlejem, Rzymu czy Częstochowy. Ta „cząstka” najczęściej jest w postaci obrasków i różańców. Tam, gdzie jest to możliwe, pielgrzymi zazwyczaj zabierają ziemię, kurz, kamienie oraz fragmenty skał. Nie inaczej było w okresie wczesnego chrześcijaństwa, chociaż nie istniały wspólnie znane dewocjalia pielgrzymie. Najczęstszymi pamiątkami w dawnych czasach były ampułki, ale także bransolety, medaliony, enkolpia, fibule oraz pierścienie⁶. Dawni pielgrzymi lubowali się wręcz w pozyskiwaniu pamiątek z miejsc, do których pielgrzymowali. Niekiedy dochodziło do absurdałnych sytuacji, kiedy to pielgrzymi w czasie liturgii Wielkiego Piątku – jak opisuje Egeria – odgryzali i kradli kawałki ze świętego drzewa podczas całowania relikwii Krzyża Świętego⁷.

W poniższym rozdziale skupimy się na najbardziej reprezentatywnej grupie zabytków związanych z ruchem pielgrzymkowym we wczesnym chrześcijaństwie, czyli ampułkach. Jak już wspomniano, są one nazywane *εὐλοιαί*, *eulogiae* lub *benedictiones*. Przez wzgląd na wielkość zagadnienia, ukazane zostanie zaledwie kilka dość charakterystycznych przykładów dotyczących interesujących nas dewocjonaliów.

Na wstępie należałoby pokrótce opisać materiał, z jakiego zostały wykonane ampułki. Najczęściej do produkcji wykorzystywano glinę, gdyż była szeroko dostępna i tania w obróbce. Występowały również ampułki zrobione ze szkła bądź metali.

W późnym okresie rzymskim, ampułki służyły jako wota, które składano w sanktuariach lub do grobu. W okresie wczesnego chrześcijaństwa, ale także we wczesnym średniowieczu wykorzystywano je

⁵ J. Elsner, J.P. Rubiés, *Voyages and Visions*, London 1999, s. 23.

⁶ E. Jastrzębowska, *Najstarsze zachowane dewocjalia pielgrzymie z Jerozolimy*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, Warszawa 1999, s. 59.

⁷ P. Iwaszkiewicz, *Do Ziemi Świętej...*, s. 184.

jako przedmioty związane z *loca sancta*, które służyły jako pojemniczki lub opakowanie na olej, wodę, kurz, ziemię oraz kamienie. W miejscu zamieszkania pielgrzyma, przywiezione „relikwie” były otaczane czcią oraz przypisywano im właściwości magiczne. O tych szczególnych właściwościach wspomina pielgrzym, który przybył do Ziemi Świętej, a jego historia została spisana w roku 570 przez Antonina z Piacenty. Pisze on tak:

Gdyż Krzyż zostaje wyniesiony z owego pomieszczenia na dziedziniec dla adoracji, w tej samej chwili pojawia się na niebie gwiazda i przesuwa się nad to miejsce, w którym znajduje się Krzyż i pozostaje nad nim, przez cały czas adorowania Krzyża. Ofiarowuje się wówczas oliwę w małych buteleczkach dla błogosławieństwa. Ilekroć dotyka się brzegiem buteleczki do drzewa Krzyża, oliwa burzy się i jeśli się jej nie zamknie – wypływa na zewnątrz⁸.

Theology
of beauty

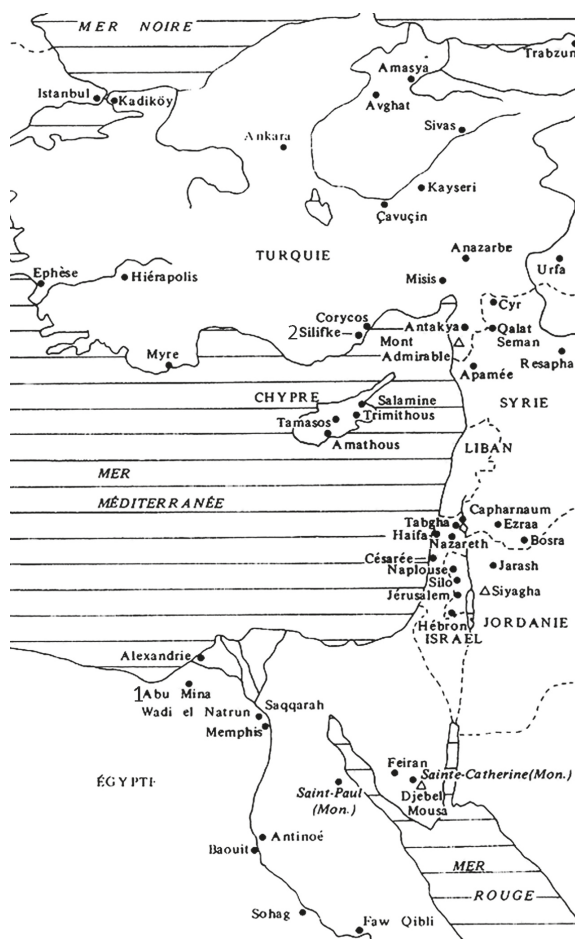
Jak można zauważyć w opisie, olej w ampułkach stawał się wręcz namiastką Krzyża Świętego, a jego opakowanie relikwiarzem. Kolejne magiczne właściwości pamiątek z pielgrzymki, nie dotyczą bezpośrednio ampułek, ale krążków wykonanych z gliny i kurzu. W *Żywocie Symeona Młodszego*, możemy przeczytać o pielgrzymce pewnego prezbitera, ojca trzech synów. „Weź to błogosławieństwo-eulogię ulepioną z mojego kurzu i idź, a jak tylko popatrzyś na nasz wizerunek, to jakbyś nas samych zobaczył”. Gdy po powrocie z pielgrzymki, jeden z synów prezbitera zachorował i domagał się od ojca zawiezienia na górę Mirablis, aby Symeon go uzdrowił, ojciec powiedział: „Święty Symeon, synu posiada moc przybycia i odwiedzenia ciebie tutaj, wyzdrowiejesz i będziesz żył”. Dzięki eulogii syn ujrzał świętego i zawołał: „Wstań, zapal kadzidło i módl się, ponieważ sługa Boży Symeon jest tutaj”⁹. W wyżej wymienionych przykładach widzimy jaką moc miały – jak uważano – pamiątki z miejsc świętych, przywiezione do domu i dlaczego otaczano je pobożną czcią.

Kult św. Menasa jest bardzo dobrze udokumentowany, ale o samej postaci wiadomo niewiele. Menas urodził się w bogatej egipskiej rodzinie we Frygii pod koniec III wieku n.e. Po przedwczesnej śmierci rodziców, wstąpił za namową przyjaciół ojca, którzy byli oficerami, do armii rzymskiej, którą jednak wkrótce opuścił z powodów religijnych, w okresie prześladowań chrześcijan przez Dioklecjana (284-305 n.e.) po 303 roku. Kiedy wiele lat później ponownie wrócił w szeregi armii i jako chrześcijanin odmówił udziału w ofiarach i rytuałach przewidzianych imperialnymi przepisami, został skazany na ścięcie i spalenie za

⁸ P. Iwaszkiewicz, *Do Ziemi Świętej...*, s. 218.

⁹ E. Jastrzębowska, *Najstarsze zachowane dewocjonalia...*, s. 66-67.

ewangelizację i odmowę wyrzeczenia się wiary chrześcijańskiej. Zwłoki męczennika zostały przewiezione do Egiptu. Do tego momentu wszystkie opisy są w miarę zgodne, rozbieżności zaczynają się pojawiać przy transporcie zwłok świętego do miejsca wiecznego spoczynku. Według *Martyrium*, w najwcześniejszej wersji żywota św. Menasa spisanego w językach koptyjskim i greckim, to siostra świętego przywiozła szczątki brata do Aleksandrii, gdzie natchniony objawieniem arcybiskup kazał załadować je na wielbłąda, aby ten, bez żadnego dozoru, sam znalazł drogę do miejsca pochówku. W miejscu, gdzie wielbłąd ukląkł, wybudowano kryptę i złożono do niej relikwie św. Menasa w srebrnej trumnie¹⁰. Natomiast późniejsza wersja przypisuje wykradnięcie zwłok męczennika towarzyszom broni, którzy wraz z oddziałem, przenieśli ciało do Egiptu. W drodze powrotnej do Frygii, gdzie wówczas stacjonował oddział, wielbłądy dźwigające

Theology of beauty

Rys. 1. Mapa bliskowschodnich ośrodków pielgrzymich. 1. Sanktuarium św. Menasa w Abu Mina, 2. Sanktuarium św. Tekli (J. P. Sodini, *La terre des semelles : images pieuses ramenées par les pèlerins des Lieux saints (Terre sainte, Martyria d'Orient)*, [w:] *Journal des savants*, 2011, il.1).

¹⁰ P. Grossmann, *The Pilgrimage Center of Abû Mînâ*, [w:] red. D. Frankfurter, *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden – Boston – Köln 1998, s. 282.

sarkofag ze szczątkami Menasa odmówiły posłuszeństwa i nie chciały iść dalej. Ciało zostało więc pogrzebane w okolicach osady Est¹¹.

Sanktuarium św. Menasa w Abu Mina położone było niedaleko osady Est, około 45 km na zachód od Aleksandrii (rys. 1), gdzie pierwotnie miał znajdować się grób z ciałem świętego. W pobliżu miejsca pochówku zaczęli zbierać się ludzie i otaczali miejsce pobożną czcią, gdyż wielu z odwiedzających to miejsce stawało się świadkami licznych cudów. Biskup Anastazy (326-378) wybudował nieopodal małą kaplicę, oratorium w formie tetrapylonu z kopułą.

Rozwój tego miejsca jako ważnego ośrodka pielgrzymkowego, można datować na V i VI wiek¹². Upadek ośrodka przebiegał w dwóch fazach: pierwsza wiąże się z najazdem perskim w roku 619-621, druga natomiast z podbojem Egiptu przez Arabów w roku 639-642.

Prawdopodobnie kult męczennika oraz tradycja pielgrzymek zaczęła rozwijać się w końcu IV wieku. Produkcja ampułek rozwijała się od końca IV i do pierwszej połowy VII wieku. Wokół licznych ulic znajdowały się sklepy i warsztaty rzemieślnicze, w których produkowano i sprzedawano różnego rodzaju dewocjonia. Odkryte, podczas badań, liczne formy do wytwarzania ampułek, mogą sugerować przemysłowy charakter wytwarzania tych przedmiotów¹³. W trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w Abu Mina na początku XX wieku zostały odkryte setki glinianych ampułek¹⁴.

Ampułki, które zostały wyprodukowane w Abu Mina, tzw. ampułki św. Menasa, mają około 9 cm wysokości i około 5-6 cm szerokości. Ich kształt przybliżony jest do spłaszczonej tykwy z wąską szyjką oraz dwoma otworami na przewieszenie rzemyka lub łańcuszka. Na brzuku znajduje się medalion, w którym umieszczano sceny związane z św. Menasem (rys. 2). Podstawowym przedstawieniem było ukazanie świętego w stroju wojskowym w pozycji oranta, u jego stóp znajdowały się dwa wielbłądy. Do wyżej wymienionych motywów dołączano jeszcze inne, takie jak: rozeta, łódź bądź kosz z chlebem. Często dodawano również napis w języku greckim, *EULOGIA TOU HAGIOU MĒNA*

¹¹ J. Kościuk, *Wczesnośredniowieczna osada w Abû Mînâ*, Wrocław 2009, s. 25.

¹² Więcej na temat ośrodka kultu św. Menasa, zob. J. Kościuk, *Wczesnośredniowieczna osada...*

¹³ W. Anderson, *Menas flasks in the West: pilgrimage and trade at the end of antiquity*, "Ancient West and East" 2007(6), s. 225.

¹⁴ W. Anderson, *Menas flasks in the West...*, s. 224.

Rys. 2. Ampułka św. Menasa, VII wiek (Musée du Louvre).

Rys. 3. Ampułka z wizerunkiem św. Tekli (awers), (Musée du Louvre.)

Theology
of beauty

(Błogosławieństwo św. Menasa) (rys. 2) lub w skróconej wersji *TOU HAGIOU MĒNA*¹⁵.

Eulogie związane z kultem św. Menasa w Abu Mina znajdowane są nie tylko w pobliżu miejsca kultu, lecz także w odległych zakątkach Europy oraz w Azji Środkowej. Poniżej skupimy się na zabytkach, które odnajdujemy poza granicami Cesarstwa Bizantyjskiego, na terenie dawnego Cesarstwa Zachodniego. Pierwszeństwo w opisie mają miejsca najbliższe ośrodka kultu w Abu Mina. W dzielnicy Aleksandrii – Kom el-Dikka podczas prac archeologicznych w 1980 roku, odkryto 150 ampulek i ich fragmentów¹⁶.

Kolejne znaleziska ampulek, a nawet w pewnym sensie ich wytwórnie, znajdujemy w południowo-środkowej Azji Mniejszej, w Sanktuarium Świętej Tekli zwanym *Hagia Tekla*, nieopodal Seleucji (rys. 1). O postaci św. Tekli dowiadujemy się z dzieła, pochodzącego z II wieku

¹⁵ W. Anderson, *Menas flasks in the West...*, s. 221; P. Grossmann, *The Pilgrimage Center of Abū Minā...*, s. 284; J. Kościuk, *Wczesnośredniowieczna osada...*, s. 49.

¹⁶ W. Anderson, *Menas flasks in the West...*, s. 225.

zatytułowanego *Historia Pawła i Tekli*¹⁷. Postać św. Tekli była wychwalana przez Doktorów Kościoła np. Metodęgo, Grzegorza z Nyssy oraz Grzegorza z Nazjanzu w IV i V wieku.

Podczas badań archeologicznych odkryto gliniane ampułki, najprawdopodobniej pochodzące z ośrodka kultu św. Menasa z Abu Mina lub okolic. Zestawione przez S. J. Davisa ampułki na rewersie przedstawiają św. Menasa, natomiast na awersie widoczna jest św. Tekla. Na szesnastu opisanych przez Davisa, aż piętnastu z nich przedstawia scenę z drugiego procesu św. Tekli w Antiochii oraz dzikie zwierzęta u jej stóp. Ampułki te pochodzą z V lub VI wieku (460-560 r.). Szesnasta natomiast różni się od pozostałych, jest większa oraz pochodzi z VII wieku. Na ampułce występuje kilka zmian w przedstawieniu świętej. Postać została bardzo uproszczona, z rękami na plecach, najprawdopodobniej związanymi. Tekla otoczona jest jedynie przez dwa dzikie zwierzęta: niedźwiedzia i lwa (rys. 3). Nad dekoracją znajduje się grecka inskrypcja w kształcie łuku *H ΑΓΙΑ ΘΕΚΛΑ*, która definitywnie identyfikuje postać. W otaczających scenę okręgach widnieje inny grecki napis *ΕΥΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ ΑΜΗ*, (Błogosławieństwo Świętego Menasa Amen).

Z drugiej strony ampułki, nad postacią w pozie oranta – najprawdopodobniej św. Menasa, znajduje się podobne błogosławieństwo (rys. 4)¹⁸.

Ostatnimi ważnymi miejscami, o których warto wspomnieć jest klasztor w Bobbio oraz katedra w Monza. Klasztor w Bobbio położony jest w północnej Italii. Osada ta znana już była w starożytności jako Bobium lub Ebovium. Jednak sławna stała się dopiero od VII wieku, za sprawą irlandzkiego mnicha św. Kolumbana Młodszego (561-615)¹⁹. W roku 590 wyruszył on z klasztoru w Bangor w podróż do kontynentalnej Europy. Wraz z innymi mnichami, działał przez kilkanaście lat w królestwie Merowingów, gdzie zakładał nowe klasztory, m.in. Annegrey czy Fontaine. Po konflikcie z królem Childebertem, udał się do Północnej Italii. Z inicjatywy króla Longobardów Agilulfa założył w roku 613 klasztor w Bobbio i przyjął regułę św. Benedykta, zwana

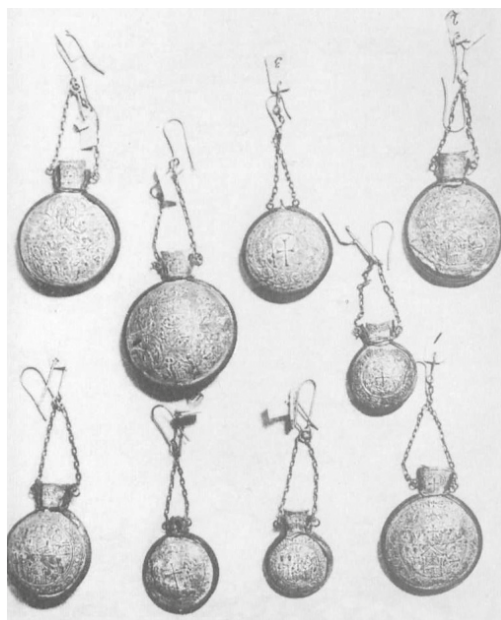
¹⁷ Więcej na temat historii św. Tekli oraz ośrodka kultu, zob. S. J. Davis, *The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford 2001.

¹⁸ S. J. Davis, *The Cult of Saint Thecla...*, s. 118-119.

¹⁹ J. Strzelczyk, *Jonasz z Bobbio, Żywot Kolumbana*, [w:] tłum. E. Zakrzewska-Gębka, *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 60*, Warszawa 1995, s. 43.

Rys. 4. Ampułka z przedstawieniem św. Menasa (rewers), (Musée du Louvre).

Rys. 5. Ampułki pielgrzymie ze skarbca Katedry w Monza, (E. Jastrzębowska, *Najstarsze zachowane dewocjonalia...*, il. 1)

Theology
of beauty

regułą benedyktyńską²⁰. Miejsce to było nie tylko celem pielgrzymek, lecz także przystankiem w pielgrzymowaniu do Jerozolimy²¹.

Monza położona jest na północ od Mediolanu. Z rozkazu królowej Teodolindy wzniesiony został kościół i pałac. O tym wydarzeniu pisał Paweł Diakon w *Historii Longobardów*, że po śmierci Króla Agilulfa władzę przejęła jego żona Teudelinda jako regentka za swojego niepełnoletniego syna Adoloalda, w tym okresie „...odbudowano wiele Kościołów i poczyniono liczne darowizny na rzecz świętych miejsc”²². Na podstawie znalezionych zapisków w katakumbach św. Kolumbana wiadomo, że Jan przywiózł ampułki tam znalezione z Rzymu od papieża Grzegorza Wielkiego w darze dla longobardzkiej królowej. W skarbcu kościoła w Monza, znaleziono spis przesłanych ampułek Teodolidzie przez Grzegorza Wielkiego²³. Ampułki zostały znalezione także w mieście Longobardów, Padwie.

²⁰ Ibidem, P. A. Février, *Le monachisme*, [w:] *Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, s. 144-145.

²¹ R. M. Bulas, *Palestyńskie Ampułki ze Zbiorów Monza-Bobbio. Program ikonograficzny*, [w:] *Vox Patrum* 35, t. 65, Lublin 2015, s. 94.

²² I. Lewandowski, *Paweł Diakon. Historia Longobardów*, Warszawa 1995, s. 277.

²³ R. M. Bulas, *Palestyńskie Ampułki...*, s. 94.

Rys. 6. Ampułka ze skarbcza katedry w Monza, Ukrzyżowanie Jezusa oraz kobiety u grobu, (R. M. Bulas, *Palestyńskie Ampułki*, il. 2a).

Rys. 7. Ampułka ze skarbcza katedry w Monza, przedstawienie Madonny z Dzieciątkiem oraz Adoracji Magów (R. M. Bulas, *Palestyńskie Ampułki*, il. 4a).

Ampułki pochodzące z grupy Bobbio-Monza mają kształt spłaszczonej buteleczki, tykwy, z krótką szyjką, do której przytwierdzony jest łańcuszek. Po obu stronach w medalionie znajdują się repusowane dekoracje. W przeciwieństwie do glinianych ampułek, które wcześniej były omawiane, eulogie z północy Italii wykonane są z metalu (stop cyny i metalu). Posiadają rozmiary 7,5 x 5,7 cm, na awersie ampułki umieszczony jest pas zawierający inskrypcję w języku greckim, która kręgiem otacza brzusiec (rys. 5). Niektóre przedstawienia zawierają repusowane pojedyncze słowa. Dekoracje ampułek z Monzy – najbardziej reprezentacyjne oraz najlepiej zachowane z całej grupy – możemy przedstawić w dwóch typach:

- Chrystologiczny (rys. 6), w tym typie ukazane są sceny z życia Jezusa, w szczególności: Śmierć i Zmartwychwstanie, które zostały ujęte w sposób symboliczny. Natomiast z drugiej strony przedstawienia, sceny Wniebowstąpienia oraz Zesłania Ducha Świętego.
- Maryjny (rys. 7), tu główny nacisk położony jest na osobę Maryi. Głównymi przedstawieniami w tym typie są: Madonna tronująca w scenie Zwiastowania, Adoracja pasterzy i Pokłon Magów, na rewersie natomiast Madonna i Apostołowie w scenie Wniebowstąpienia oraz sceny z życia Chrystusa z centralną sceną Narodzin.

Theology
of beauty

Rys. 8. Mapa przedstawiająca miejsca omówione w tekście, gdzie odnaleziono ampułki św. Menasa.

Ampułki z Bobbio zachowały się w znacznie gorszym stanie niż eulia z Monzo.

Oprócz dobrze nam znanych przedstawień Jezusa ukrzyżowanego, Zmartwychwstania lub Wniebowstąpienia. Tu pojawiają się nowe elementy ikonograficzne, m.in. scena z Jezusem krocącym po wodzie oraz motyw *crux gemmata* na pagórku. Stan, w jakim zachowały się ampułki nie pozwala na dokładną rekonstrukcję ikonografii.

Ilość oraz różnorodność dekoracji ampulek, a także ich powszechny dostęp przez taniość produkcji, wskazuje na popularność wśród pielgrzymów. A co za tym idzie, pozwala nam również na prześledzenie miejsc, skąd pielgrzymi wyruszali oraz gdzie się zatrzymywali w trakcie swojej duchowej, ale i fizycznej drogi.

„Pielgrzymujące ampułki”

Przeważnie szlaki pielgrzymów pokrywały się z ówczesnymi szlakami handlowymi, nieznacznie je modyfikując tak, żeby zahaczały o lokalne ośrodki pielgrzymie, jak w przypadku klasztoru w Bobbio. Można wyznaczyć dwa typy szlaków: morski i lądowy. Morski szlak był o wiele szybszy, za to niebezpieczny, lądowy zaś był o wiele dłuższy, lecz bardziej bezpieczny, gdyż do celu prowadziły główne rzymskie drogi, które były uczęszczane i patrolowane. Jako przykład pielgrzyma z IV wieku, weźmy człowieka, który wyruszał z Bordeaux do Palestyny w roku 333. Od celu pielgrzymki, czyli od Jerozolimy dzieliło go około 3 100 mil rzymskich (tj. około 4 500 km.). Wędrówka trwała ponad 137 dni. Należy do niej dodać wiele dni na odpoczynek, zwiedzanie ciekawych miejsc po drodze.

Podróż powrotna mogła wynosić mniej więcej tyle samo dni²⁴.

Eulogiae związane z ośrodkiem pielgrzymim w Abu Mina, znajdujemy daleko poza granicami Egiptu czy Lewantu (il.8). Najlicniejsza grupa znajduje się na Półwyspie Bałkańskim w dawnych rzymskich prowincjach: Dalmacji Pannoni, Mezii oraz Dacji. W Dalmacji i Pannoni, znaleziska ampułek koncentrują się w zachodnich częściach prowincji (Carnuntum, Szombathely, Ljubljana, Makarska), oraz we wschodnich regionach Mezji (tylko na jednym stanowisku, Capidava, w pobliżu dawnego portu Histria) oraz Dacji (Apullum, 150 km na południe od Dunaju). Na tych terenach odnaleziono jedynie szesnaście ampułek, identyfikowanych jako eulogie z Abu Mina, jedynie sześć z nich pochodzi z badań archeologicznych. Większość ampułek dotarła w te rejony pomiędzy VI a VII wiekiem, kiedy odnowił się handel na obszarze pomiędzy Morzem Czarnym a Morzem Śródziemnym²⁵.

Ampułki św. Menasa z Abu Mina lokalizujemy głównie w północno-wschodnich Włoszech. Co najmniej dwanaście ampułek znajduje się w zbiorach w Padwie, Akwilei, Trieście i Este. Niewielkie zbiory ampułek możemy znaleźć w Apulii, w miejscowości Ugento. Wyżej wymienione ampułki pochodzą z V wieku, ale większość z drugiej

²⁴ P. Iwaszkiewicz, *Do Ziemi Świętej...*, s. 28-29.

²⁵ W. Anderson, *Menas flasks in the West...*, s. 229-230; G. A. Niculescu, *Nationalism and the representation of society in Romanian archaeology*, [w:] A. Oroveanu red., *Nation and National Ideology: Past, Present and Prospects*, Bucharest 2002, s. 209-234; A. Madgearu, *The spreading of the Christianity in rural areas of post-Roman Dacia (4th-7th centuries)*, [w:] "Archaeus: Studies in the History of Religions" 8(2004), s. 45.

połowy VI wieku. W Rawennie odnaleziono także eulogie z Abu Mina, ale datowane na początek VII wieku²⁶.

Znaleziska ampułek nie ograniczają się tylko do południa Europy, gdzie kontakt z Egiptem czy z Cesarstwem Bizantyńskim był lepiej rozwinięty. Eulogiae z Abu Mina znajdowane są daleko poza granicami Alp, w królestwach barbarzyńskich, leżących na terenach dawnych rzymskich prowincji. Na terenie Galii, odnalezione ampułki koncentrują się głównie wzdłuż dawnej rzymskiej drogi, via Agrippa, która przebiega od Lyonu na południowym wschodzie, do Normandii na północnym zachodzie. Delahaye przebadał rozmieszczenie ampułek wzdłuż wymienionej drogi oraz jej odnóg i wyznaczył kilka regionalnych skupisk (il. 9): Dolina Renu (którą Delahaye nazywa „grupą Helwetów”), Burgundia, Île-de-France, Normandia i Pikardia. Grupy eulogii św. Menasa znajdują się także w Belgii, w tym trzynaście w Musée Royal de Mariemont. Kolejne, występują we Francji, w okolicach Prowansji (Marsylia) na wschodzie i Akwitanii (Bordeaux) na zachodzie²⁷. Podczas prac wykopaliskowych w Paryżu odkryto zaledwie kilka, natomiast większość znanych nam ampułek z terenu Galii przechowywana jest w muzeach lub prywatnych kolekcjach. Podobnie jak w powyższych przypadkach również te ampułki datowane są na V i VI wiek²⁸.

Z terenu dawnej Brytanii posiadamy zaledwie kilka ampułek z Abu Mina. Zostały znalezione na zachodnim wybrzeżu w Meols na półwyspie Wirral i w pobliskim Runcorn²⁹.

Zakończenie

Pamiątki, jakimi niewątpliwie były ampułki, pielgrzymowały wraz z ich właścicielem z powrotem do domu. Dzięki temu, możemy prześledzić, skąd udawano się w pobożną drogę oraz do jakich miejsc świętych się zmierzano. Eulogiae traktowano nie tylko jako pamiątki z pielgrzymki lub jako prywatne relikwie, lecz przede wszystkich – jak pokazuje przykład z Bobbio bądź z Monzy – jako relikwie publiczne, które umieszczano w lokalnych kościołach i oddawano im cześć na równi z innymi relikwiami.

Należałoby podjąć badania, które miałyby na celu ukazanie związku pomiędzy znaleziskami różnego rodzaju eulogii a szlakami

²⁶ W. Anderson, *Menas flasks in the West...*, s. 233-234.

²⁷ G. R. Delahaye, *La diffusion des ampoules de Saint Ménas en Gaule*, “Le monde copte” 27/28 (1997), s. 162-163.

²⁸ W. Anderson, *Menas flasks in the West...*, s. 235-237.

²⁹ Ibidem, s. 235.

pielgrzymów. Pozwoliłoby to na dokładne zrozumienie zagadnienia „pamiątek pielgrzymich” oraz pomogłoby dokładnie przeanalizować ich rozmieszczenie, szczególnie w zachodniej Europie, gdzie utworzyły się nowe królestwa, a co za tym idzie, nowe podziały administracyjne i kościelne.

AMPUŁKI PIELGRZYMIE JAKO „PAMIĄTKI” Z MIEJSC ŚWIĘTYCH

Pierwsze, chrześcijańskie pielgrzymki datowane są na III wiek, natomiast rozwój ruchu pielgrzymkowego przypada na okres IV i V wieku. Z tego czasu posiadamy już liczne świadectwa podjętych pielgrzymek do miejsc świętych, których najważniejszym ośrodkiem była Jerozolima i miejsca związane z życiem i działalnością Jezusa Chrystusa. Również udawano się do lokalnych ośrodków kultu, które były niemniej znane niż Jerozolima. Do nich należy zaliczyć takie miejsca jak: sanktuarium św. Menasa w Abu Mina czy św. Tekli koło Selucji oraz klasztor w Bobbio. Jako pamiątki z odwiedzanych miejsc, przywożono różnego rodzaju dewocjalia, np. ampułki. Znajduje się je na obszarze od Lewantu aż do Brytanii. W niniejszym artykule, uwagę poświęcono ampułkom z Abu Mina, które było największym ośrodkiem produkującym ampułki z przedstawieniem św. Menasa.

Słowa kluczowe: archeologia, ampułki, Abu Mina, pielgrzymka, starożytność, Menas.

Bibliografia:

1. Anderson W., *Menas flasks in the West: pilgrimage and trade at the end of antiquity*, „Ancient West and East” 6(2007), s. 221-243.
2. Bulas R. M., *Palestyńskie Ampułki ze Zbiorów Monza-Bobbio. Program ikonograficzny*, [w:] *Vox Patrum* 35, t. 65, Lublin 2015, s. 93-103.
3. Davis S. J., *The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford 2001.
4. Delahaye G. R., *La diffusion des ampoules de Saint Méneas en Gaule*, „Le monde copte” 27/28(1997), s.155-65.
5. Elsner J., Rubiés J.P., *Voyages and Visions*, London 1999.
6. Février P. A., *Le monachisme*, [w:] *Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, s. 144-145.
7. Grossmann P., *The Pilgrimage Center of Abū Minā*, [w:] D. Frankfurter red., *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden – Boston – Köln 1998, s. 281-301.
8. Iwaszkiewicz P., *Do Ziemi Świętej: najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV-VIII wiek*. Kraków 2010.

9. Jastrzębowska E., *Najstarsze zachowane dewocjonaia pielgrzymie z Jerozolimy*, [w:] *Jerozolima w Kulturze europejskiej*, Warszawa 1999, s. 59-71.
10. Kościuk J., *Wczesnośredniowieczna osada w Abû Mînâ*, Wrocław 2009.
11. Lewandowski I., *Paweł Diakon. Historia Longobardów*, Warszawa 1995, s. 277.
12. Madgearu A., *The spreading of the Christianity in rural areas of post-Roman Dacia (4th-7th centuries)*, „*Archaeus: Studies in the History of Religions*” 8(2004), s. 41-59.
13. Niculescu G. A., *Nationalism and the representation of society in Romanian archaeology*, [w:] A. Oroveanu red., *Nation and National Ideology: Past, Present and Prospects*, Bucharest 2002, s. 209-234.
14. Sodini J. P., *La terre des semelles : images pieuses ramenées par les pèlerins des Lieux saints (Terre sainte, Martyria d'Orient)*, „*Journal des savants*” 2011, s. 77-140.
15. Strzelczyk J., *Jonasz z Bobbio, Żywot Kolumbana*, [w:] Elżbieta Zakrzewska-Gębka (tłum.), *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 60*, Warszawa 1995.